

5. Залевская А. А. Национально-культурная специфика картины мира и различные подходы к ее исследованию / А. А. Залевская // Языковое сознание и образ мира : сб. науч. ст. – М., 2000. – Режим доступа : http://www.iling-ran.ru/library/psylingva/sborniki/Book2000/html_204/1-5.html
6. Коваль А. П. Крилаті вислови в українській літературній мові. Афоризми. Літературні цитати. Образні вислови / А. П. Коваль, В. В. Коптілов. – К. : Вища школа, 1975. – 335 с.
7. Корнилов О. А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов : [монография] / Олег Александрович Корнилов. – М. : ЧеРо, 2003. – 349 с.
8. Левицький А. Е. Українська зіставна лексикологія початку ХХІ століття: перспективні напрями / А. Е. Левицький. – Режим доступа : <http://eprints.zu.edu.ua/1082/1/061aespn.pdf>
9. Лисиченко Л. А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу / Л. А. Лисиченко. – Х. : Вид. група “Основа”, 2009. – 191 с.
10. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : / Валентина Авраамовна Маслова. – Минск : ТетраСистемс, 2008. – 272 с.
11. Словарь современного русского литературного языка : в 17 т. / Под ред. В. И. Чернышёва – Л. : Изд-во АН СССР, 1950-1965 ; Т. 3. – Л. : Изд-во АН СССР, 1954. – 1340 с. ; Т.4. – Л. : Изд-во АН СССР, 1955. – 1364 с. ; Т. 16. – Л. : Наука, 1964. – 1610 с.
12. Словник української мови : у 11 т. – К. : Наук. думка. – Т.3. – 1972. – 744 с. ; Т. 5. – 1974. – 840 с. ; Т. 8. – 1977. – 929 с.
13. Словник фразеологічних синонімів / Укл. М. П. Коломієць, Є. С. Регушевський. – К. : Рад. школа, 1988. – 199 с.
14. Словник фразеологізмів української мови / Укл. В. М. Білоноженко, І. С. Гнатюк, В. В. Дятчук та ін. – К. : Наук. думка, 2008. – 1104 с.
15. Толковый словарь русского языка : Ок. 7000 словар. ст. : Свыше 35 000 значений : Более 70 000 иллюстрат. примеров / Под ред. Д. В. Дмитриева. – М. : Апрель; АСТ, 2003. – 1582 с.
16. Тресиддер Дж. Словарь символов / Джек Тресиддер. – М. : ФАИР-ПРЕСС, 1999. – 448 с.
17. Українсько-російський і російсько-український фразеологічний тлумачний словник / І. С. Олійник, М. М. Сидоренко. – К. : Рад. школа, 1991. – 400 с.
18. Фразеологічний словник української мови : Близько 2500 виразів / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – К. : Освіта, 1998. – 226 с.
19. Фразеологічний словник української мови / Укл. В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк. – Кн. 1–2. – К. : Наукова думка, 1993. – 984 с.

СТЕРЕОТИП ЯК ВЕРБАЛІЗОВАНИЙ ФРАГМЕНТ ОБРЯДОФРАЗЕМ СХІДНОСЛОБОЖАНСЬКИХ ГОВІРОК

ЦАРЬОВА І. В.

Луганський національний університет імені Тараса Шевченка

Однією з відносно нових наукових галузей синтезованого типу є обрядова фразеологія (обрядофразеологія) – комплексна гуманітарна дисципліна, одним із першочергових завдань якої є встановлення корпусу, складу, репертуару фундаментальних обрядових концептів. Безперечним є факт, що мови культури різноманітні. Адже “за своєю суттю культура є поліготною” (М. Каган). Саме так можемо визначити й обрядову фразеологію, бо кожна мова та фразеологія має свої особливості, вона не може бути адекватно перекладеною жодною ін-

шою мовою. “Безліч мов потрібні культурі саме тому, – стверджує М. Каган, – що її інформаційний зміст є всебічно багатим і кожен специфічний інформаційний процес має потребу в адекватних засобах утілення” [4, с. 5]. Отже, обрядову фразеологічну картину світу східнослов'янських говірок визначаємо як представлення предметів, явищ, ситуацій дійсності, ціннісних орієнтирів, життєвих стратегій і сценаріїв поведінки в мовних, фразеологічних знаках, категоріях, що є семіотичним результатом концептуальної репрезентації дійсності, в обрядосвідомості.

Обрядофразеологія – це результат процесів концептуалізації та стереотипізації в мові, “сховище” мовних стереотипів. Обрядова фразеологічна одиниця (ОФО) може бути саме тією частинкою мови, одиницею якої є носіями концептуального в культурному просторі. Вона конкретизує найабстрактніші міфологізовані та релігійно марковані уявлення й поняття в безлічі стереотипів.

Феномен “стереотип” як наукове поняття і об’єкт наукових студій належить до активно вживаних і досліджуваних у сучасних мовознавчих працях, зокрема, в оно- і семасіології, лінгвостилістиці, і передусім у тих, які межують з іншими науками – етнографією, етнологією, етнопсихологією і присвячені вивченню етнолінгвістичної системи національної мови, з’ясування етномовного бачення світу, опису обрядів і ритуалів, аналізу психоповедінкових архетипів (Ю. Апресян, А. Байбурін, Є. Бартмінський, І. Кон, Ж. Коллен, У. Ліппман, А. Михеев, Ю. Сорокін, В. Телія, С. Толстая).

Мета пропонованої статті – визначити роль стереотипу як чинника творення обрядових фразеологізмів східнослов'янських говірок.

У контексті досліджень мовної картини світу “стереотипи, або еталони, – на думку В. Телії, є тією зв’язною ланкою, яка поєднує сприйняття, мислення та мову. Вони становлять свого роду константи мовної картини світу, оскільки через ці імена в концептуальну картину світу вплітаємо те побутове уявлення про світ, яке зафіксоване цією мовою” [8, с. 46].

В етнолінгвістиці, когнітивній лінгвістиці, психолінгвістиці термін “стереотип” застосований до змістовного аспекту мови й культури як ментальний (розумовий) стереотип, що корелює з “наївною картиною світу”. Таке розуміння стереотипу зустрічаємо в працях Є. Бартмінського і його школи: мовний стереотип як судження або кілька суджень певного об’єкта позамовного світу, суб’єктивно детерміноване представлення предмета, в якому співіснують описові й оцінні ознаки та яке є результатом тлумачення дійсності в рамках соціально вироблених пізнавальних моделей. Механізмом формування стереотипів є багато когнітивних процесів, бо стереотипи виконують низку когнітивних функцій – схематизацію, спрощення, формування й зберігання групової ідеології.

О. Левченко визначає стереотип як ментальну одиницю, яка містить приписані атрибути і предикати, що виражають оцінку істоти чи явища, сформовану в межах певної культури. За П. Бжозовським, стереотип – це 1) “неповний, частковий образ якогось явища”; 2) обмежений асоціативними значеннями (конотаціями) і не містить дефініційних смислів; 3) структура, закрита для нової інформації. Особливістю стереотипів А. Белова вважає те, що “люди схильні бачити те, що бажають, і не помічати іншого, що не відповідає стереотипам” [5].

Стереотипізація не обмежена людьми, етнічними, регіональними, професійними групами, але й охоплює соціальні ситуації, типи поведінки, витвори людської діяльності, навколишній світ, у тому числі тварин і рослин, об'єкти природи, словом усе те, що людина пізнає для своїх цілей, створюючи визначену модель світу та сценарій існування. Така модель світу – не відображення дійсності, а її інтерпретація та проекція, вона включає як описові моменти, так і емотивні, і аксіологічні: систему цінностей, норм і оцінок, особисті моделі та моделі буття. Вона впливає із семантики слів. Джерелом стереотипів є антропоцентричні стилі мови – розмовний і художній (гра зі стереотипом) [1, с. 160].

Під поняттям “стереотип” в обрядофразеології (обрядофразеологізований стереотип) розуміємо комунікативну одиницю в певному ситуативному просторі, фіксовану матрицю свідомості в обрядовому фрагменті, представлену як лінгвальний фразеологічний комплекс, схематизований стандарт, цілісно відтворюваний, який репрезентує традиційні уявлення народу в культурно-мовній картині світу.

За змістовою наповненістю обрядофразеологізовані стереотипи поділяємо на стереотип-образ та стереотип-дію. Стереотип-образ репрезентує суперфіксоване, суперстійке (за Ю. Прохоровим) уявлення про предметні реалії через культурно марковану вербалізовану „картинку”. Стереотип-образ демонструє як позитивний, так і негативний обрядовий комплекс:

календарна сфера:

кутя (вечеря) – обрядова страва, пов'язана зі святкуванням Різдва. *Кутю (вечерю)* носять кумам, хрещеним батькам, родичам. У наші дні ритуальний зміст *куті (вечері)* майже втрачений, але в сільській місцевості вона й досі посідає одне з почесних місць: *нести вечерю, носити/нести вечерку (вечірку)* (Білов), *кутю носить* (Білк, Новпск, Старб), *святвечерю носить* (Цар), *с кутьой ходить* (Лиз), *с кутьой поздравлять* (Шап) – вітати кумів, хрещених батьків, родичів з Різдрвом [2];

паска – весняний обрядовий хліб, який готували до Великодня. *Паска* символізує життєву повноту, а нагадує нам про стародавню Велику Богиню, адже однією з її назв є “баба”. Як правило, пасок випікають кілька, різних розмірів, часом для кожного члена родини, і обов'язково одну велику – для освячення: *паски пекти* (Алч, Луган, Шульг) – готувати великодній хліб на Пасху, Поминальну неділю, *паски святить* (Новпск), *паскі святить* (Луган) – освячувати великодній хліб перед Пасхою, *пасками мінятись* (Нещер, Поп), *пасочки дарить* (Лут), *пасками пригостить* (Новпск) – обряд поминання родичів на Пасху [2];

народжувальна сфера:

аїст – “птаха щастя”, очікування та народження дітей. Побачити жінці аїста уві сні – вагітність, а вагітній – народити хлопчика (Нещер): *аїст приніс, евф.* Про народження дитини (перев. у розмові з малими дітьми). – *Тебе нам аїст приніс* (Брян); *Титаренкам учора аїст дівчинку приніс* (Ниж). В основі виразу – вірування, що аїсти (журавлі, лелеки, чорногузи) приносять дітей; пор. *аїст круг почоту зробив* (ВесТ); *аїст прилетів* (Вес, Луган, СтЛ); *аїст приніс на крилах* (Алч, Луган, Осин); *аїст упустив* (Щас); *аїста зловили* (Вес); *аїста ждати* (Білк, Старб); *аїсти принесли* (Луган); *щоб не довелося вам довго аїста*

ждати! Добре побажання народити дитину (Брян, Лисич, Луган) [9, с. 23];

крижма (від криж = хрест) – хрещення дитини, подарунок новонародженому із білого полотна від хрещеної: *купають крижму* (Білк, Старб, Шул, Цар), *доставать крижму* (Сват, Луган), *приготовить крижму* (Новпск), *давати крижму* (Брян), *класти крижму* (Лисич) – підготовка до хрещення дитини, *покласти в крижму* (Поп, Шул), *огорнуть в крижму* (Дем) – похрестити, *дождать крижми* (Лиз, Осин, Шул) – подарунки на хрестини [2];

весільна сфера:

гарбуз – відмова у сватанні, невдале сватання: *винести гарбуза* (Дем) [9, с. 80], *гарбуза подарить* (Новпск), *гарбуза підкинути* (Марк), *подать гарбуза* (Стах), *приподнести гарбуза, подарить гарбуза, гарбуза доставать* (Старб), *гарбуза ковтнути* (Вес), *возрацєніє з гарбузиками, отхватити гарбуза* (Лисич) – отримати відмову під час сватання [2]. “Гарбузову” символіку, стереотипність відмови, на думку дослідників, мотивували природні властивості гарбуза: у народі здавна відома заспокійлива дія на людський організм страв з плодів цієї поширеної в українців сланкої городньої рослини (у тому числі – і стримування статевого потягу). Очевидно, “юнак, якому судився гарбуз, мусив якось і пригоститися ним, унаслідок чого інтерес до дівчини пропадав. Це було не образливо, а тактовно й мудро” [3, с. 431];

молода – дівчина, яка виходить заміж: *будити молоду, етн.* Весільний обряд: “Підіймати молоду після першої шлюбної ночі (після комори)” (Ров), *вести молоду умиватись; умивати молоду, етн.* Частувати в домі молодої після першої шлюбної ночі (Марк), *викупати молоду, етн.* Весільний обряд: „Наречений і дружок дають викуп молодшій сестрі або братові за наречену” (Вовк), *пропивати молоду (наречену, дівчину), етн.* Домовлятися про умови весілля (про батьків молодих), випивати (Білк, Луган, Щас). Подібні домовини супроводжуються вживанням спиртного, *ховати молоду, етн.* Весільний обряд (Луган) [9, с. 210–211], *покривати молоду* (Біллуц, Осин), *накривати молоду* (Марк), *розбирати молоду* (Ров) – знімати з молодої дівочі прикраси перед надіванням жіночого головного убору [6, с. 126];

поховальна сфера:

труна (гроб) – один із важливих атрибутів поховального обряду, житло покійника. *У порівн. *Душа моя на мить, на мить одну розквітла І стала знову, як труна* (Олесь, Вибр., 1958, 53); // перен. *Смерть. Як не живеш, а усе ж труни не минеш* (Номис, 1864, № 8246) [7, Т. 10, с. 298]: *дивитися в труну* (Ров), *тяне до труни* (Нещер), *готовиться до труни* (КрЛ), *збиратися до гробу* (Алч, Щас) – бути близьким до смерті, *до гроба податися* (Біллуц), *убрати в труну* (Рубіж), *станцювать у гробу* (Нещер), *труна уже одкрита* (Шап), *гроб готов* (КрЛ, Шульг) – померти, *за труной (гробом) йти, ступать за гробом* (Білк) – проводити покійника на кладовище [2].

Стереотип-дія втілює марковану культурно-національною специфікою динаміку уявлень, запрограмовану традицією лінію поведінки. Стереотип-дію структуруємо: ядро – концепт та периферія – ядерне поняття-образ і судження. Такі стереотипи мають асоціативний контекст, який забезпечує зв’язок із іншими стереотипами того ж роду:

календарна сфера:

стрибати через купальський вогонь – обряд літнього циклу святкування Івана Купала – очищення людського тіла (чільне місце в купальській обрядовості посідала ідея очищення під час стрибання через вогнище). Купальський вогонь має особливий вплив на долю людини, її майбутнє, зокрема на одруження. Його вшановували також як стихію, що здатна не тільки очистити молодь перед вступом до шлюбу, а й передбачити цей шлюб, пор. *стрибать через купальський огонь* (Тим), *плигать через вогонь* (Дан), *пригать через огонь* (Білк), *перестрибувать через вогонь* (Лисич), *перепригують через купальський огонь* (Калм, Старб, Шул), *перепригнуть огонь* (Білк) [2];

народжувальна сфера:

відкривати вікна – обряд власне пологів, щоб дитина легше вийшла на світ. “Коли хтось рожа, то відкривали вікна, замки, щоб дитина легше вийшла на світ” (Лиз), пор. *открити окно* (Луган, Шап), *вікна розкрить* (Марк), *вікна порозтулять (порозтуляти)* (Сват) [2];

весільна сфера:

давати дари, етн. Весільний обряд: обдаровувати молодих. “Дарувати в перший день за весільним столом (Дуб); “Дарять після одруження за першим столом” (Чмир); “У перший день після 3-ої рюмки” (Кр); “Коли сваха збирає з гостей дари молодим”(Ров); пор. *давати дари [за столом]* (Шульг), *дарувати дари, етн.* (Сух) [9, с. 104];

поховальна сфера:

їсти пиріжки – поминати: *їсти пиріжки (пирожки), етн.* Поминати. – *Вішайся, якщо хочеш, будемо пиріжки їсти* (ЛозО); пор. *їсти пиріжки (пирожки) з картопльою (з картошкою)* (Луган), *їсти пиріжки (пирожки) з повидлом* (Старб), *їсти пиріжки (пирожки) з рисом і яйцями* (Кр), *їсти пиріжки (пирожки) з яблуками (з луком)* (Білк, Луган, Старб), *пекти (їсти) пиріжки (пирожки) з капустою* (Лисич) [9, с. 240].

Таким чином, стереотип-образ й стереотип-дія є загальноприйнятими на емпіричній основі, цілісно відтворюваними мовно-ментальними структурами.

Однією з перспектив подальшого дослідження є вивчення специфіки східно-слобожанської говіркової обрядофразеології, де основну увагу спрямовуємо на всебічне застосування сучасних методологічних підходів.

Список скорочень назв населених пунктів:

Алч – Алчевськ Луганської обл.; Антрац – Антрацит Луганської обл.; Білк – Білокуракине Луганської обл.; Біллуц – Білолуцьк Новопсковськ. р-ну Луганської обл.; Білов – Біловодськ Біловодськ. р-ну Луганської обл.; Брян – Брянка Луганської обл.; Вес – Веселе Старобільськ. р-ну Луганської обл.; ВесТ – Весела Тарасівка Лутугинськ. р-ну Луганської обл.; Вовк – Вовкодаєве Новоайдарськ. р-ну Луганської обл.; Дан – Данилівка Біловодськ. р-ну Луганської обл.; Дем – Дем’янівка Білокуракинськ. р-ну Луганської обл.; Дуб – Дубівський Антрацитівськ. р-ну Луганської обл.; Калм – Калмиківка Міловськ. р-ну Луганської обл.; Кр – Краснодон Луганської обл.; КрЛ – Красний Луч Луганської обл.; Лиз – Лизине Білокуракинськ. р-ну Луганської обл.; Лисич – Лисичанськ Луганської обл.; ЛозО – Лозно-Олександрівка Білокуракинськ. р-ну Луганської обл.;

Луган – Луганськ; Лут – Лутугине Лутугинського р-ну Луганської обл.; Марк – Марківка Луганської обл.; Нецер – Нецеретове Білокуракинськ. р-ну Луганської обл.; Ниж – Нижнє м. Первомайська Луганської обл.; Новпск – Новопсков Новопсковськ. р-ну Луганської обл.; Осин – Осинове Новопсковськ. р-ну Луганської обл.; Поп – Попасна Луганської обл.; Старб – Старобільськ Луганської обл.; СтЛ – Станично-Луганське Луганської обл.; Ров – Ровеньки Луганської обл.; Руб – Рубіжне Луганської обл.; Сух – Суходільськ м. Краснодона Луганської обл.; Тим – Тимошине Білокуракинськ. р-ну Луганської обл.; Цар – Царівка Новоайдарського р-ну Луганської обл.; Чмир – Чмирівка Старобільськ. р-ну Луганської обл.; Шап – Шапарівка Білокуракинськ. р-ну Луганської обл.; Шульг – Шульгінка Старобільськ. р-ну Луганської обл.; Щас – Щастя Луганської обл.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бартминський Е. Языковой образ мира : очерки по этнолингвистике / Ежи Бартминський. – М. : “Индрик”, 2005. – 528 с.
2. Войнович В. Українська міфологія / Володимир Войтович. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
3. Каган М. С. Философия культуры / Моисей Самойлович Каган. – Спб. : Петрополис, 1996. – 415 с.
4. Левченко О. Фразеологічна символіка : лінгвокультурологічний аспект / Олена Левченко. – Львів : ЛРІДУ НАДУ, 2005. – 352 с.
5. Магрицька І. Словник весільної лексики українських східнословобожанських говірок (Луганська область) / Ірина Магрицька. – Луганськ : Знання, 2003. – 172 с.
6. Словник української мови в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.
7. Телия В. Н. Коннотативный аспект семантики номинативных единиц / Вероника Николаевна Телия. – М. : Наука, 1986. – 143 с.
8. Ужченко В. Д. Фразеологічний словник східнословобожанських і степових говірок Донбасу / В. Д. Ужченко, Д. В. Ужченко. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 348 с.